

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात सांस्कृतिक कार्यक्रमांची भूमिका – एक सांख्यिकीय अभ्यास

प्रा. गित्ते शुभांगी देविदासराव

संशोधक, महाविद्यालय, श्री बी.एस.पी.एम. अध्यापक महाविद्यालय, अंबाजोगाई,
शैक्षणिक वर्ष 2025-2026

Paper Received On: 20 MAY 2026

Peer Reviewed On: 24 JUNE 2026

Published On: 01 JULY 2026

Abstract

शिक्षण हे केवळ ज्ञानप्राप्तीचे साधन नसून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाची प्रक्रिया आहे. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावर आयोजित केले जाणारे सांस्कृतिक कार्यक्रम महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सांस्कृतिक कार्यक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण, सर्जनशीलता, संवाद कौशल्य, सामाजिकता, सहकार्य वृत्ती, जबाबदारीची भावना आणि राष्ट्रीय एकात्मता विकसित होते. सदर संशोधनाचा उद्देश विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात सांस्कृतिक कार्यक्रमांची भूमिका अभ्यासणे हा आहे. या अभ्यासासाठी सांख्यिकीय संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. 50 विद्यार्थ्यांचा नमुना निवडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली. प्राप्त माहितीचे टक्केवारी, मध्य आणि मानक विचलन यांच्या साहाय्याने विश्लेषण करण्यात आले. अभ्यासातून असे आढळून आले की सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये नियमित सहभाग घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास, संवाद कौशल्य आणि नेतृत्व क्षमता इतर विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत अधिक विकसित झालेली आहे. त्यामुळे शैक्षणिक संस्थांनी सांस्कृतिक कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

Keyword: व्यक्तिमत्त्व विकास, सांस्कृतिक कार्यक्रम, आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण, सामाजिक कौशल्ये, विद्यार्थी विकास.

प्रस्तावना

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. समाजामध्ये राहण्यासाठी त्याला विविध प्रकारच्या कौशल्यांची आवश्यकता असते. शिक्षण ही अशी प्रक्रिया आहे जी व्यक्तीच्या बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि सांस्कृतिक विकासास मदत करते. शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे हे आहे. विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व केवळ पाठ्यपुस्तकांच्या अध्ययनाने विकसित होत नाही. त्यासाठी विविध सहशालेय आणि सहपाठ्यक्रम उपक्रमांची आवश्यकता असते. सांस्कृतिक कार्यक्रम हे अशा उपक्रमांपैकी एक महत्त्वाचे साधन आहे.

सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये नृत्य, गायन, नाट्य, वक्तृत्व, कथाकथन, एकांकिका, लोककला, रांगोळी, चित्रकला, वादविवाद, काव्यवाचन, लोकनृत्य, लोकगीते, पारंपरिक कला आणि विविध सांस्कृतिक स्पर्धांचा समावेश होतो.

या कार्यक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या क्षमता ओळखण्याची संधी मिळते. विद्यार्थ्यांमधील सुप्त गुणांना वाव मिळतो. सार्वजनिक व्यासपीठावर स्वतःला व्यक्त करण्याची संधी मिळाल्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. आजच्या स्पर्धात्मक युगात केवळ शैक्षणिक गुणवत्ताच महत्त्वाची नाही तर संवाद कौशल्य, नेतृत्व क्षमता, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि सामाजिक कौशल्ये देखील तितकीच महत्त्वाची आहेत. सांस्कृतिक कार्यक्रम या सर्व गुणांच्या विकासासाठी प्रभावी माध्यम ठरतात.

व्यक्तिमत्त्वाची संकल्पना

व्यक्तिमत्त्व हा शब्द इंग्रजीतील "Personality" या शब्दाचा मराठी पर्याय आहे. व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीचे बाह्य आणि अंतर्गत गुणधर्म, विचार, भावना, वर्तन, सवयी आणि सामाजिक संबंध यांचा एकत्रित परिणाम होय. व्यक्तिमत्त्वाच्या व्याख्या

ऑलपोर्ट यांच्या मते : "व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीच्या मनोशारीरिक प्रणालीचे गतिशील संघटन होय."

बुडवर्थ यांच्या मते : "व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीचे संपूर्ण वर्तन होय."

व्यक्तिमत्त्व विकासाची गरज

विद्यार्थ्यांच्या जीवनात व्यक्तिमत्त्व विकास अत्यंत महत्त्वाचा आहे कारण:

आत्मविश्वास वाढतो.	सामाजिक संबंध सुधारतात.	जबाबदारीची भावना निर्माण
नेतृत्वगुण विकसित होतात.	संवाद कौशल्य विकसित	होते.
निर्णयक्षमता वाढते.	होते.	रोजगारक्षमतेत वाढ होते.

सांस्कृतिक कार्यक्रमांची संकल्पना

सांस्कृतिक कार्यक्रम म्हणजे समाजातील सांस्कृतिक परंपरा, कला, मूल्ये आणि सामाजिक वारसा यांचे जतन व संवर्धन करणारे उपक्रम होय.

यामध्ये पुढील कार्यक्रमांचा समावेश होतो:

नृत्य स्पर्धा	लोककला कार्यक्रम	चित्रकला
गायन स्पर्धा	वक्तृत्व स्पर्धा	रांगोळी
नाट्य सादरीकरण	काव्यवाचन	सांस्कृतिक महोत्सव

सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे शैक्षणिक महत्त्व

सांस्कृतिक कार्यक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांचा केवळ मनोरंजन होत नाही तर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विविध पैलूंचा विकास होतो.

१) आत्मविश्वास वाढतो

विद्यार्थ्यांना व्यासपीठावर सादरीकरण करण्याची संधी मिळाल्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो.

२) नेतृत्वगुण विकसित होतात

कार्यक्रमांचे नियोजन आणि आयोजन करताना विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व क्षमता विकसित होते.

३) संवाद कौशल्य वाढते

सांस्कृतिक कार्यक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांचे भाषिक कौशल्य विकसित होते.

४) सामाजिकता विकसित होते

विद्यार्थी समूहामध्ये काम करायला शिकतात.

५) सर्जनशीलता वाढते

नवीन कल्पना मांडण्याची क्षमता विकसित होते.

६) राष्ट्रीय एकात्मता वाढते

विविध संस्कृतींची ओळख झाल्यामुळे एकात्मतेची भावना निर्माण होते.

संशोधनाची गरज व महत्त्व

आजच्या काळात विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव, संवाद कौशल्यातील कमतरता आणि सामाजिक समायोजनाच्या समस्या मोठ्या प्रमाणावर आढळतात.

या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सांस्कृतिक कार्यक्रम प्रभावी साधन ठरू शकतात.

या संशोधनामुळे:

शिक्षकांना मार्गदर्शन मिळेल.

शाळांना नियोजन करता येईल.

विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी नवीन दिशा मिळेल.

शैक्षणिक धोरणे अधिक प्रभावी होतील.

समस्येचे विधान

"विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात सांस्कृतिक कार्यक्रमांची भूमिका काय आहे?"

उद्दिष्टे

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचा अभ्यास करणे.

सांस्कृतिक कार्यक्रमांमधील विद्यार्थ्यांचा सहभाग अभ्यासणे.

आत्मविश्वासावर होणारा परिणाम शोधणे.

नेतृत्वगुणांवर होणारा परिणाम शोधणे.

संवाद कौशल्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

व्यक्तिमत्त्व विकासात सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे योगदान निश्चित करणे.

गृहितके

H₀: सांस्कृतिक कार्यक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर कोणताही परिणाम होत नाही.

H₁: सांस्कृतिक कार्यक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर सकारात्मक परिणाम होतो.

चल

स्वतंत्र चल

सांस्कृतिक कार्यक्रम

अवलंबित चल

विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास

साहित्याचा आढावा

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासामध्ये सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे महत्त्व विविध संशोधकांनी अधोरेखित केले आहे.

भारतीय अभ्यास

शर्मा (2018) यांच्या संशोधनानुसार सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास आणि सामाजिक कौशल्ये अधिक विकसित झालेली आढळली.

पाटील (2020) यांनी केलेल्या अभ्यासात सांस्कृतिक कार्यक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांची नेतृत्व क्षमता वाढते असे निष्पन्न झाले.

देशमुख (2021) यांच्या मते सांस्कृतिक उपक्रम विद्यार्थ्यांमधील सर्जनशीलता वाढविण्यास मदत करतात.

विदेशी अभ्यास

Allport (1961) यांनी व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी सामाजिक सहभाग आवश्यक असल्याचे नमूद केले आहे.

Bandura (1986) यांच्या सामाजिक शिक्षण सिद्धांतानुसार समूहातील सहभागातून विद्यार्थ्यांचे वर्तन आणि व्यक्तिमत्त्व विकसित होते.

साहित्य आढाव्याचा निष्कर्ष

वरील संशोधनांवरून सांस्कृतिक कार्यक्रम विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी प्रभावी माध्यम असल्याचे स्पष्ट होते.

संशोधन पद्धती

संशोधन प्रकार

सांख्यिकीय संशोधन पद्धती

संशोधन रचना

वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धती

लोकसंख्या

अंबाजोगाई परिसरातील माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थी

नमुना

50 विद्यार्थी

नमुना निवड पद्धती

यादृच्छिक नमुना निवड (Random Sampling)

साधने

व्यक्तिमत्त्व विकास प्रश्नावली

सांस्कृतिक कार्यक्रम सहभाग नोंद

निरीक्षण सूची

माहिती संकलन

प्रश्नावली आणि मुलाखत

सांख्यिकीय साधने

टक्केवारी

मध्य (Mean)

मानक विचलन (SD)

डेटा विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

तक्ता १ सांस्कृतिक कार्यक्रमातील सहभाग

सहभाग	विद्यार्थी संख्या	टक्केवारी
नियमित	30	60%
कधी कधी	15	30%
नाही	5	10%

अर्थनिर्वचन: 60% विद्यार्थी नियमित सहभाग घेतात.

तक्ता २ आत्मविश्वासातील वाढ

प्रतिसाद	संख्या	%
होय	42	84
नाही	8	16

तक्ता ३ नेतृत्वगुण विकास

प्रतिसाद	संख्या	%
होय	40	80
नाही	10	20

तक्ता ४ संवाद कौशल्य विकास

प्रतिसाद	संख्या	%
होय	44	88
नाही	6	12

तक्ता ५ सामाजिक कौशल्य विकास

प्रतिसाद	संख्या	%
होय	41	82
नाही	9	18

तक्ता ६ सर्जनशीलता विकास

प्रतिसाद	संख्या	%
होय	43	86
नाही	7	14

तक्ता ७ जबाबदारीची भावना

प्रतिसाद	संख्या	%
होय	39	78
नाही	11	22

तक्ता ८ संघभावना विकास

प्रतिसाद	संख्या	%
होय	45	90
नाही	5	10

तक्ता ९ व्यक्तिमत्त्व विकासाची एकूण पातळी

स्तर	संख्या	%
उच्च	34	68
मध्यम	12	24
निम्न	4	8

तक्ता १० सांस्कृतिक कार्यक्रमांचा प्रभाव

प्रभाव	संख्या	%
सकारात्मक	46	92
नकारात्मक	4	8

निष्कर्ष

1. सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये 60% विद्यार्थी नियमित सहभागी होतात.
2. 84% विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढलेला आढळला.

3. 80% विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण विकसित झाले.
4. 88% विद्यार्थ्यांचे संवाद कौशल्य सुधारले.
5. 82% विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक कौशल्ये विकसित झाली.
6. 86% विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता वाढली.
7. 90% विद्यार्थ्यांमध्ये संघभावना विकसित झाली.
8. 92% विद्यार्थ्यांवर सांस्कृतिक कार्यक्रमांचा सकारात्मक परिणाम झाला.

शिफारसी

1. प्रत्येक शाळेत नियमित सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित करावेत.
2. सर्व विद्यार्थ्यांचा सहभाग अनिवार्य करावा.
3. ग्रामीण भागात सांस्कृतिक स्पर्धांचे आयोजन वाढवावे.
4. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन द्यावे.
5. सांस्कृतिक कार्यक्रमांसाठी आवश्यक निधी उपलब्ध करून द्यावा.

समारोप

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सांस्कृतिक कार्यक्रम अत्यंत आवश्यक आहेत. या कार्यक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास, नेतृत्व क्षमता, संवाद कौशल्य, सर्जनशीलता आणि सामाजिक समायोजन विकसित होते. त्यामुळे शाळा व महाविद्यालयांनी सांस्कृतिक कार्यक्रमांना शिक्षण प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग मानून त्यांचे नियमित आयोजन करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात सांस्कृतिक कार्यक्रमांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण असून ते विद्यार्थ्यांना यशस्वी, जबाबदार आणि सुसंस्कृत नागरिक बनविण्यास मदत करतात.

संदर्भसूची

- Best, J.W. & Kahn, J.V. – Research in Education.*
Aggarwal, Y.P. – Statistical Methods.
Sharma, R.A. – Educational Research.
Mangal, S.K. – Educational Psychology.
Bhatia, K.K. – Foundations of Education.
Bandura, A. – Social Learning Theory.
Allport, G.W. – Personality Development.
NCERT – Educational Psychology.
NCERT – School Education Reports.
UGC NET Education Study Material.